

Fakamatala ki he Tu'utu'uni Tataki Ngāue

'Aokosi 2015

Fakamatala Fakalukufua

Talu hono fokotu'u e 'Ofisi Fakafeitu'ú 'i Kenipela moe kamata ke fakalahi 'a e ngāue 'a e International IDEA 'i he ngaahi 'Otu Motu Pasifiki 'o a'u eni ki he tu'unga 'oku mālohi fe'unga 'a e IDEA ke lava 'o fai ha ngaahi tokoni koe poupu ki he fakalalaka 'o e temokalati. Kuo fakalalaka mo fakalahi 'a e ngaahi ngāue 'a e IDEA 'o kau ai 'ene tuku atu ha kau mataotao he ngaahi feitu'ú ke nau tokoni 'i he ngaahi tafa'aki kehekehe hangē koe ngaahi fakatotolo ki he ma'umauluta e fa'unga 'o ha pule'anga; tokoni'i e pule'anga 'oe 'Otumotu Solomone ke fakahoko ha ngaahi tālanga ki he ngaahi liliu ki he'enua founa fili; fengāue'aki foki moe ngaahi ma'u mafai kehekehe ki he fili pea moe ngaahi paati fakapolitikale 'i he ngaahi fonua Melanisia.

Koe pepa ni koe kongia ia 'o e ngāue 'a e International IDEA ke fakalahi 'a e 'ilo 'a e kau fakafongia fale alea mo kinautolu 'oku nau fai tu'utu'uni 'i he pule'anga ki he anga hono fa'u mo fokotu'utu'u 'a e ngaahi sino-ngāue fakapolitikale, ngaahi founa ngāue fakapolitikale moe ngaahi liliu fakapolitikale, ke hakeaki'i mo poupu'i 'a e temokalati pea mo e ngaahi founa 'o e fakalalaka 'oku tolonga.

Fekau'aki moe International IDEA

Koe International Institute for Democracy and Electoral Assistance (International IDEA) koe kautaha na'e fokotu'u 'e ha ngaahi pule'anga (koe kautaha fakavaha'apule'anga) pea ko 'ene taumu'a ke poupu ki hono fakatolonga 'a e temokalati fakamāmani lahi.

© International IDEA

Ko Tonga 'i he Lākanga Fakapolitikale Fo'ou – Ko hono 'analaiso 'oe ola 'oe Fili Fale Alea 'oe 2014

Talateu

Na'e fakatoka 'e he ngaahi liliu fakakonisitūtone mo faka politikale ne fakahoko kimu'a 'i he fili Fale Alea 'oe 2010 'a e vaa'ihala fo'ou ki he kakai 'o Tonga ke nau fili ai ha pule'anga 'oku tokolahi ange ai e kau fakafongia 'oe kakai pea taliui foki 'a e pule'anga ki he kakai. Koe fili Fale Alea hono ua hili 'a e liliu na'e fakahoko ia 'i he 'aho 27 'o Novema 2014. Koe hā 'a e felave'i 'a e ngaahi liliu fakakonisitūtone moe fakapolitikale moe ola 'o e fili Fale Alea na'e fakahoko he 2014? 'E lava nai ke toe fakalahi 'a e liliu ke toe fakalahi ange 'ae fakafongia'i 'e he pule'anga 'a e kakai? Koe pepa ni 'oku ne 'analaiso 'ae ola 'oe fili Fale Alea 'oe 2014 - ke faka'ilonga'i 'a e ngaahi 'elia 'oku totonu ke fai ha vakai kiai 'a e kau taki fakapolitikale. 'Oku mahu'inga ke 'ilo'i 'a e ngaahi 'eliā ni koe'uhī ke hokohoko atu ai pe 'a e tanumaki moe langa hake 'oe temokalati kuo fokotu'u 'i he makatuliki kuo fakatoka 'ehe ngaahi liliu fakapolitikale kuo 'osi fakahoko 'i Tonga.

Koe ngaahi liliu fakakonisitūtoné mo fakapolitikale

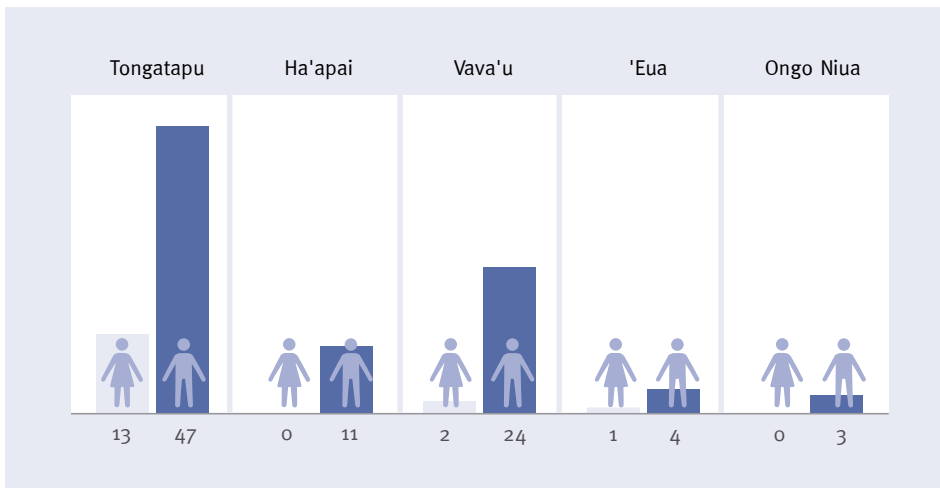
Na'e ngata 'a e mafai 'o e tu'i ke ne fokotu'utu'u e pule'anga 'i he fili Fale Alea 'oe 2010. Ne ngata foki moe mafai pule 'oe Fakataha Tokoni 'i he taimi tatau. Kimu'a 'i he 2010, ko kinautolu ne nau 'i he Fakataha Tokoni - fakataha moe tu'i - koe palēmia, kau minisitā 'oe kapineti moe ongo kovanā. Ko e ngaahi lakanga ni na'e fili mo fakanofa kinautolu 'e he tu'i pea koe lōloa 'o 'enua ma'u 'a e ngaahi lakanga ni na'e fakatatau pē ki he finangalo 'o e tu'i. Koe Fale Alea leva na'e fili fakata'u tolu. Koe kapineti na'e kamata mei ai hono fakakaukau 'i mo fokotu'utu'u e ngaahi laó pea 'oatu mei ai ki he Fale Alea. Koe Fale Alea koe kau fakafongia 'oe kakai 'e toko hiva, fakafongia 'oe kau nopelē 'e toko hiva (fili pē 'ehe kau nopelē), kau minisitā 'oe kapineti moe ongo kovanā 'e ua. Koe ngaahi laó ne toki fakamafai koe lao 'i he fakamo'oni huafa kiai 'a e tu'i.

Koe teke moe feinga ki he liliu koe ngāue tefito ia 'a ha kulupu ngāue ki he temokalati na'e taki ai 'a Samuela 'Akilisi Pohiva, 'aia koia na'e taki 'i he kulupu fakapolitikale na'e 'iloa koe Paati Temokalati 'o e 'Otu Motu Anga'ofa (PTOA, 'paati Temokalati'), 'a ia koia eni 'oku palēmia 'i he taimi ni. Neongo 'oku ui

Koe fakamatala ni 'oku fakatefito ia mei ha pepa na'e lau 'i he taba 'o e ngaahi seminā 'a e State, Society and Governance in Melanesia 'i he Coral Bell School of Asia and Pacific Affairs, ANU College of Asia and the Pacific 'i he 'Univesiti Fakafonua 'o 'Aositelelia (Australian National University), 'i he 'aho 4 'o Mē 2015.

‘a e PTOA koe paati fakapolitikale, ‘oku ‘ikai ke lēsisita ‘a e ngaahi paati fakapolitikalé ia ‘i Tonga pea koe anga mahení koe koe kau kanititeití ‘oku nau kanititeiti tau’ataina mei ha fa’ahi ‘i he taimi filí. Na’e kamata ke fakahoko e liliu ki he founga hono fakanofu ‘o e kau minisitā kapinetí ‘i he ngaahi ta’u faka’osi ‘o e kuonga ‘o e pule ‘a ‘ene ‘afió, Taufā’ahau Tupou IV (1965–2006). Ka ko ‘ene ‘afió, Siaosi Tupou V (2006–2012) na’a ne finangalo mo maa’imoa ke fakatoka ‘ae hala moe founga ki he ngaahi liliu fakapolitikalé. Na’a ne mokoí ke fokotu’u ha kōmiti ke ne vakai’i ‘a e fa’unga fakafale alea ‘oe fonuá.

Fika 1: Koe vahevahe ‘oe kau kanititeití - tangata pē fefine pea moe vahefonua ‘oe fai’anga filí ‘oku filí mei aí, Fali Fale Alea ‘a Tonga, 2014

‘I he lākanga fakapolitikale fo’ou, koe pule’angá ‘oku fa’u pe ia ‘e he kau fakafofonga ‘o e kau nopelé pea moe kau fakafofonga ‘oe kakai. Koe palēmia ‘oku fakanofu ia ‘e he tu’í ‘i he fale’i moe filí ‘a e Fale Aleá pea koe kau minisitāá leva ‘oku fakanofu kinautolu ‘i he fale’i moe filí ‘a e palemiá. Koe pule’anga lotongá ‘oku tokolahi taha ai ‘a e kau fakafofonga ‘o e kakai. Koe Fakataha Tokoní ‘oku hangē ‘oku ‘i ai hano ngafa fale’i ki he tu’í, ka koe tu’í foki kuo ne momoi ‘ae meimei kotoa hono ngaahi mafai pulé ki he pule’angá, tukukehe pe ‘a hono ngaahi mafai (fakakonisitūtone) ki ha ngaahi me’a te ne finangalo kiai (discretionary powers).

Koe Fale Aleá, talu mei he 2010, ‘oku ‘i ai ‘a e kau fakafofonga ‘o e kakai ‘e toko 17 pea moe kau fakafofonga ‘o e kau nopelé ‘e toko

hiva, ‘a ia ‘oku fakata’u fā hono filí kinautolu.

Ko kinautolu ‘oku lēsisita ke nau lava ‘o filí (kinautolu kuo nau ta’u 21 pe lahi ange) ko ‘enau filí ha fakafofonga ‘o e kakai ‘oku fakahoko ia ‘i ha founga filí ‘a ia koe tokotaha pē ‘oku lahi taha e filí kiaí koia ia ‘oku ne ma’u ‘a e filí. Koe kau fakafofonga ‘o e kau nopelé, ‘oku filí kinautolu ‘e he kau nopele ma’u tofi’á ‘e toko 33 pea moe kau hou’eiki fakalangilangi ‘e toko tolu, ‘a ia na’e fakanofu kinautolu ‘e he tu’í koe ngaahi hou’eiki fakalangilangi ‘o a’u ki ha’anau pekia. Koe kau nopelé - ‘a ia koe hou’eiki tangatá pe ‘oku lava ke fakanofu ki he hingoa nopelé - ‘oku tukufakaholo honau tu’ungá pea ‘oku nau ma’u e ngaahi monū’ia fakakonisitūtone mo fakalao ‘o kau ai ‘a hono fakafofonga’i kinautolu ‘i Fale Alea.¹ Koe kau fakafofonga ‘o e kakai, ‘oku filí kinautolu mei he ngaahi vāhenga filí fakavahefonua ‘e nima: Tongatapu, Ha’apai, Vava’u, ‘Eua mo Niuu (‘aia ko Niuafu’ou ia mo Niuatoputapu). ‘I hono fakataha’i fakakātoá, ‘oku ‘i ai ha ngaahi vāhenga filí ‘e 17: hongofulu ‘i Tongatapu, taki taha ‘i ‘Eua mo Niuu, ua ‘i Ha’apai pea tolu ‘i Vava’u.

Koe Ola ‘oe Fali Fale Alea ‘o e 2014

Na’e lēsisita ‘e he Komisoni Filí ‘a Tongá ‘a e kakai ‘e toko 51,447 ke nau filí ‘i he filí Fale Alea ‘o e 2014, ‘a ia koe toko 40,727 mei ai na’a nau filí, ‘a ia ‘oku fakafuofua koe pēseti eni ‘e 80 ‘o e tokolahi fakakātoa ‘o e kakai lalahí. Koe tokolahi fakakātoa ‘o kinautolu na’a nau lava ‘o filí he 2014 na’e ma’ulalo ia ‘i hono fakatatau ki he tokolahi ‘o kinautolu ne nau lava ‘o filí he filí Fale Alea ‘oe 2010. Koe tokolahi ‘o e kakai na’a nau filí he filí Fale Alea ‘o e 2014 ‘oku tatau ia mo e pēseti ‘e 91 ‘o e tokolahi fakakātoa ‘oe kakai ne nau filí he filí Fale Alea ‘oe 2010. Koe toko 105 fakakātoa ‘a e kau kanititeiti na’a nau fe’auhi ki he sea ‘e 17 ‘oe ngaahi

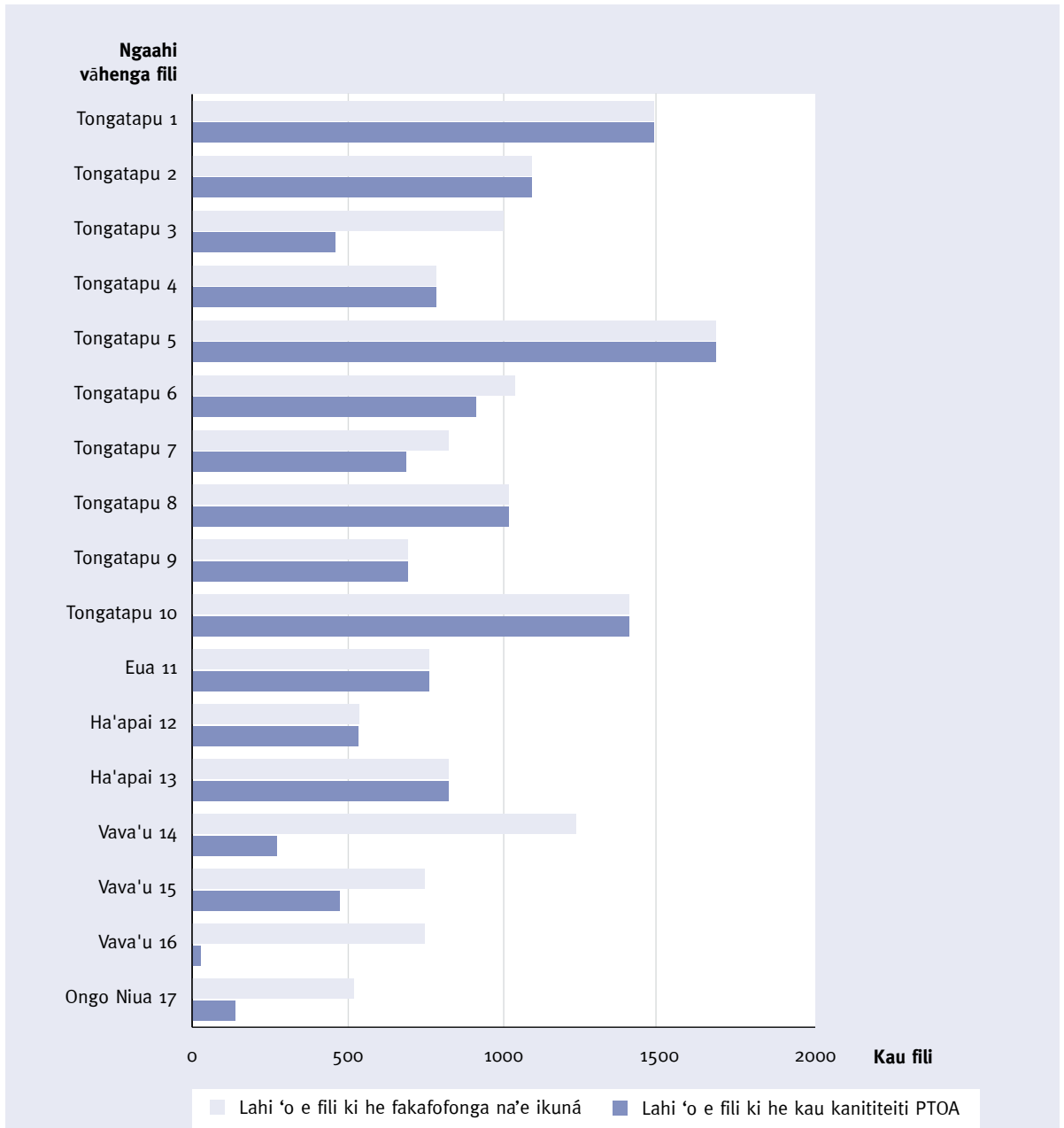
¹ ‘E ma’u ‘a e ngaahi fakamatala ki he kau nōpelé mo honau ngaahi fatongia fakafonua ‘i Tonga me i he tohi ‘a Guy Powles na’e paaki he 2013.

vāhenga filí. Koe kau kanititeiti fefiné na'e toko 16 pē. 'I he 2010, na'e toko 144 'a e kau kanititeiti fakakātoa pea koe toko 11 ai koe kakai fefine. Koe ngaahi fai'anga filí fakakātoa 'e 138 na'e ngāue'aki ki he Filí 'o e 2014. 'I Tongatapu, na'e 'i ai ha kau kanititeiti 'e toko 60 na'a nau fe'auhi ki he ngaahi sea 'e 10 'oe ngaahi vahenga filí 'e 10 'o Tongatapu (vakai ki he Fika 1).

Koe PTOÁ pē 'e taha 'a e kulupu fakapolitikale na'e kau ki he Filí. Na'e fokotu'u 'ehe PTOÁ ha'a ne kau kanititeiti ki ha vāhenga filí 'e 16 'i he Filí 'oe 2014. Koe toenga 'o e kau kanititeiti 'i he Filí koe kau kanititeiti tau'atāina pē taautaha. Na'e ikuna 'a e

kau kanititeiti 'e toko valu 'a e PTOÁ, 'a ia koe pēseti 'e 20 'o e ngaahi filí fakakātoa na'e ma'u ia 'e he kanititeiti na'e ikuná. 'Oku holo hifo eni 'a e tokolahi 'o e kau kanititeiti 'a e PTOÁ na'e ikuna he Filí 'o e 2014 mei he'ene kau kanititeiti 'e toko 11 na'e ikuna he Filí 'o e 2010. Na'e ikuna 'ehe PTOÁ ha vāhenga filí 'e ono 'i Tongatapu, 'a ia koe holo hifo eni mei he'ene toko hiva na'e ikuna 'i he 2010. Na'e toe ikuna foki 'ehe kau kanititeiti PTOÁ mo e vāhenga filí 'e taha 'i Ha'apai pea mo e vahenga filí 'e taha 'i 'Eua. Hangē pē koe ola 'oe Filí 'i he 2010, na'e 'ikai ke ikuna 'e ha kanititeiti PTOA ha vāhenga filí 'i Vava'u pē ko Niua. Na'e

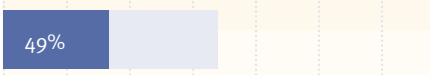

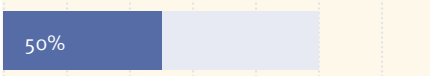

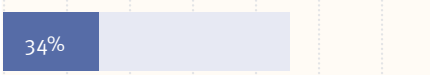

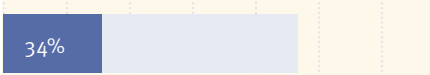

Fika 2: Koe ola 'oe filí 'ae kau kanititeiti PTOA 'i hono fakahoa ki he kau Fakafofonga ne nau ikuna e filí 'a e vahenga filí takitaha – Filí Falea Alea 'a Tonga, 2014

Teipile 1: Ko e fakama'opo'opo 'oe ola 'oe fili 'o e kau fakafonganga 'o e kakai, Tonga 2014

Ngaahi vāhenga fili	Hingoa 'oe kau fakafonganga Fakafonganga lolotonga pe Fakafonganga toki fili fo'ou Tafa'aki fakapolitikale 'oku kau kiaf	Kau kanititeiti fefine/Kau kanititeiti fakakātoa	Tokolahi 'oe kakai lēsisita he vāhenga ne nau fili	Lahi 'oe fili ■ Fakafonganga na'a ne ikuna e fili (koe ngaahi fikā koe pēseti ia 'oe ngaahi fili fakakātoa na'e lau 'i he vāhenga koiā) ■ Kau kanititeiti kehé	Ngaahi fili na'e fakata 'e'aonga'i
1 TONGATAPU	'Akilis Pohiva Fakafonganga lolotonga na'e to'e fili PTOA		76%		13
2 TONGATAPU	Semisi Sika Fakafonganga lolotonga na'e to'e fili PTOA		71%		9
3 TONGATAPU	Siaosi Sovaleni Fkaafonganga fo'ou Tau'atāina		76%		6
4 TONGATAPU	Mateni Tapueluelu Fkaafonganga fo'ou PTOA		77%		12
5 TONGATAPU	Aisake Eke Fakafonganga lolotonga na'e to'e fili Tau'atāina		78%		10
6 TONGATAPU	Poasi Tei Fkaafonganga fo'ou Tau'atāina		77%		7
7 TONGATAPU	Sione Fa'otusia Fkaafonganga fo'ou Tau'atāina		76%		5
8 TONGATAPU	Semisi Fakahau Fkaafonganga fo'ou PTOA		78%		3
9 TONGATAPU	Penisimani Fifita Fkaafonganga fo'ou PTOA		77%		7
10 TONGATAPU	Pohiva Tu'i'onetoa Fkaafonganga fo'ou PTOA		80%		6
11 EUA	Tevita Lavemaau Fkaafonganga fo'ou PTOA		83%		1
12 HA'APAI	Viliami Hingano Fkaafonganga fo'ou Tau'atāina		84%		1

0 500 1000 1500 2000 2500 3000 3500

Ngaahi vāhenga fili	Hingoa 'oe kau fakaafongá Fakaafongá lolotonga pe Fakaafongá toki fili fo'ou Tafa'aki fakapolitikale 'oku kau kiaí	Kau kanititeiti fefine/Kau kanititeiti fakakātoa	Tokolahi 'oe kakai lēsisita he vāhengá ne nau fili	Lahi 'oe fili ■ Fakaafongá na'a ne ikuna e fili (koe ngaahi fiká koe pēseti ia 'oe ngaahi fili fakakātoa na'e lau 'i he vāhenga koiá) ■ Kau kanititeiti kehé	Ngaahi fili na'e fakata 'e'aonga'í
13 HA'APAI	 Veivosa Taka Fkaafongá fo'ou PTOA		83%		1
14 VAVA'U	 Saia Piukala Fkaafongá fo'ou Tau'atāina		87%		4
15 VAVA'U	 Samiu Vaipulu Fakaafongá lolotonga na'e toe fili Tau'atāina		86%		4
16 VAVA'U	 Etuate Lavulavu Fkaafongá fo'ou Tau'atāina		86%		5
17 ONGO NIUA	 Sosefo Vakata Fakaafongá lolotonga na'e toe fili Tau'atāina		87%		1

0 500 1000 1500 2000 2500 3000 3500

Feitu'u ma'u mei ai e fakamatalá: Ola 'oe Fili ma'u me i he Komisoni Fili 'a Tonga

ikuna 'e he kau kanititeiti tau'atāina 'a e vāhenga filí 'e hiva, 'a ia koe pēseti 'e 21 'o e ngaahi filí na'e ma'u ia 'e he tokotaha na'a ne ikuna 'a e filí 'i he 2014. Na'e toe ikuna 'i pē 'e he toko nima 'oe kau fakafongga lolotonga 'o e kakaí honau takitaha vāhenga, kau ai 'a e fakafongga na'e Tokoni Palēmiá pea moe ongo minisitā 'e toko ua, 'a ia koe pēseti 'e 71 'o e kau fakafongga 'o e kakaí na'e fetongi 'i he filí koení.

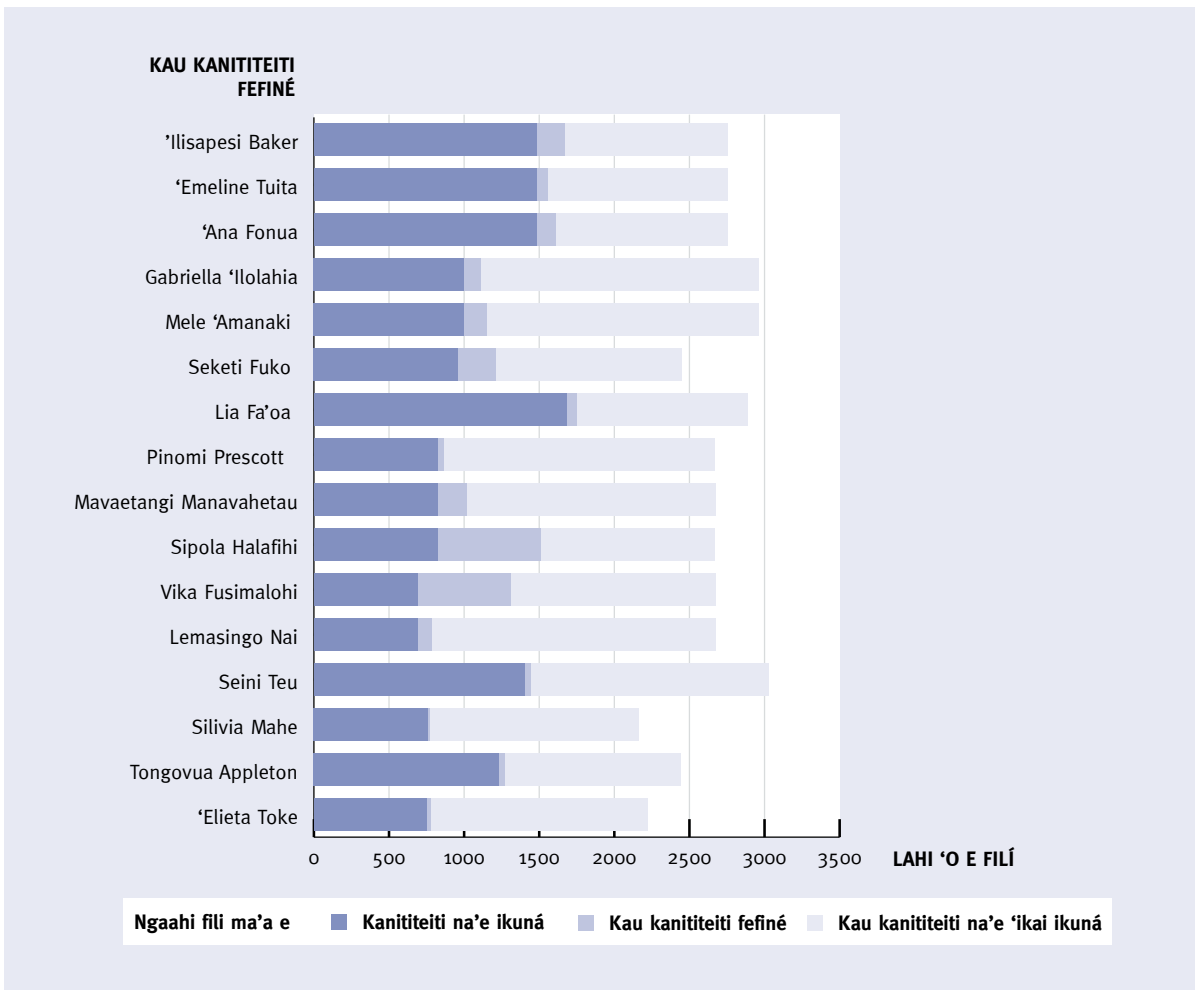
'I he 2014, koe kau kanititeiti na'a nau ikuná, na'e ki'i laka si'i 'i he pēseti 'e 40 'oe filí fakakātoa na'a nau ma'ú. Ko hono fakalea 'e tahá, 'oku fakafuofua ki he pēseti 'e 60 'o e ngaahi filí fakakātoa koe filí ia ki he kau kaniteiti na'e 'ikai ke nau ikuná, 'a ia ne kau atu ki heni moe ngaahi filí ki he kau kanititeiti fefiné 'e toko 16. Koe toko fā pē na'a nau ikuna 'i honau vāhenga filí 'aki ha pēseti lahi hake he pēseti 'e 50 'oe ngaahi filí fakakātoa 'i honau ngaahi vāhenga filí. Koe tokolahi 'oe kau kanititeiti

na'a nau ikuná, na'a nau ikuna 'a e filí 'aki ha peseti 30 ki he pēseti 49 'oe ngaahi filí fakakātoa 'i honau vāhenga filí. Neongo koe tokolahi 'o e kau fakafongga Fale Aleá na'a nau ikuna 'i honau ngaahi vāhenga filí 'aki ha ngaahi filí ne si'i hifo he pēseti 'e 50 'oe ngaahi filí fakakātoa he vāhenga filí koiá, 'oku 'ikai ke hā mai ha tokanga ke fai hano tālanga 'i 'o e me'a ni, 'a ia 'oku kehe ai heni 'a Tonga mei he ngaahi fonua kehé. Koe hoko 'a e me'a tatau 'i he ngaahi feitu'u kehé, 'oku kamata leva ke nau ngāue ke liliu 'a e fa'unga 'oe founga filí (electoral system) 'oku nau ngāue 'akí.

Ko e ngaahi feliuaki mo e vahevahe e filí

'Oku mahino mai ne ma'u pē 'e he kau kanititeiti 'a e filí 'a honau familí, kakai 'oku nau fepikitaki fakakaingá, koló pehē ki he ngaahi kulupu 'oku nau kau ki ai hangē koe ngaahi kautaha ako tutukú moe ngaahi kulupu fakasiasí.

Fika 3: Ola 'oe filí 'a e kau kanititeiti fefiné

‘I he ngaahi kolo ne tokolahi ai e kau kanititeiti, ne mavahevahe e filí. Koe kau memipa kotoa he Fale Alea ‘o e 2010 - 2014, tukukehe pē e toko tolu, ne nau toe kanititeiti pe ‘i honau takitaha vāhenga fili he Fili ‘oe 2014. Koe tokolahi ‘ia te kinautolu na’e ‘ikai ke nau ikuna, koe toko nima ‘ia kinautolu na’a nau fika ua hake ki he tokotaha na’a ne ikuna ‘a e vahenga filí.

Koe PTOÁ pē taha ‘a e kulupu fakapolitikale na’e kau ki he Filí. Na’e ma’u ‘e he PTOÁ ‘a e peseti ‘e 29 ‘o e filí fakakātoa, ‘a ia ‘oku hā mai heni ‘a e fakafotunga kaukaua ‘a e PTOA. Koe kau kanititeiti tau’atāinā, ‘a ia na’e kau ki ai ‘a e toko 15 ‘o e kau kanititeiti fefine ‘e toko 16, na’a nau ma’u ‘ae pēseti ‘e 71 ‘o e filí, kā koe kau kanititeiti tau’atāina pē ‘e toko 9 na’a nau ikuna ‘i honau takitaha vāhenga fili. Koe me’a tatau pē ne hoko he Fili ‘o e 2010, ‘a ia na’e ikuna ai ‘a e kau kanititeiti PTOA ‘e toko 11 pea koe peseti pē ‘e 28 ‘o e filí fakakātoa na’a nau ma’u.

Koe natula ‘o e politikí ‘oku ‘ikai ke fakapapau’i ‘e hokohoko ikuna pē ‘e ha fakafofonga hono seá ‘i Fale Aleá ‘i he fili kotoa. ‘I he fili ‘o e 2010 mo e 2014, na’e tokolahi ange ‘a e kau fakafofonga fo’ou na’a nau ikuna he filí ‘i he kau fakafofonga ne nau toe ikuna pē ‘i honau vahenga filí: ‘i he 2010 koe kau fakafofonga fo’ou na’e toko 11 pea ‘i he 2014 koe kau fakafofonga fo’ou ‘e toko 12. ‘Oku mahu’inga ke ‘i ai ha ngaahi polokalama ako fekau’aki moe ngaahi ngāue ‘a e Fale Aleá, pehē ki he anga ‘o e ngaahi ngāue ‘a e pule’angá ke tokoni ki hono ako’i mo fakataukei’i e kau fakafofonga Fale Alea fo’ou ki he anga ‘o ‘enau fakafofonga’i e kakai pea ke nau ‘ilo foki ki he anga ‘o e fa’u e laó.

Koe kau kanititeiti kakai fefine

Koe kakai fefine ‘e toko 16 na’a nau kanititeiti he fili Fale Alea ‘o e 2014, kā na’e ‘ikai ke ikuna ‘e ha taha ‘iate kinautolu ha vahenga fili. ‘Oku fakafuofua ki he pēseti ‘e fitu ‘o e filí fakakātoa na’e ma’u ‘e he kau kanititeiti fefiné (vakai ki he Fika 3). Neongo ‘oku ma’ulalo ‘aupito ‘a e pēseti ‘o e filí na’e ma’u ‘e he kau kanititeiti fefiné he fili ‘oe 2014, kā ‘oku kei ma’olunga ange pe ia ‘i hono fakahoa atu ki he pēseti ‘e tolu na’e ma’u ‘e he kau kanititeiti fefiné

‘i he fili ‘oe 2010. ‘Oku fakalotolahi foki ‘a e mahino mei he ola e filí koe ongo kanititeiti fefine ‘e toko ua na’a na ma’u ha pēseti ma’olunga ‘o e filí ‘i hona takitaha vāhenga fili: ko Sipola Halafihí na’a ne ma’u ‘a e pēseti ‘e 25.6 ‘o e fili ‘i he vāhenga fili Tongatapu 7, ‘a ia na’a ne fika 4 he fakahokohoko ki he ikuná; pea ko Vika Fusimalohi na’a ne ma’u ‘e ia ‘a e pēseti ‘e 23 ‘oe fili ‘i he vahenga fili Tongatapu 9, ‘a ia na’ane fika 2 ki he tokotaha na’a ne ikuna ‘a e filí he vāhengá ni (vakai ki he Fika 3). Koe faikehekehe ‘i he tokolahi fakakātoa ‘o e kakai na’e fili ‘ia kinauá moe fili ki he tokotaha na’e ikuna ‘i hona takitaha vāhenga filí, na’e ma’ulalo ange ia ‘i hono fakahoa atu ki he faikehekehe ‘o e ngaahi fili ki he kau kanititeiti fefine kehē pea moe kanititeiti na’e ‘ikuna ‘i honau vāhenga filí.

‘Oku ‘i ai foki ‘a e ngaahi ‘ulungaanga tukufakaholo ‘i he nofo fakasōsiale pea moe fakafonua ‘okú ne ta’ota’ofi e kakai fefine me i he’enau kau ki he ngaahi ngāue fakapolitikale pea ne fakatuai’i foki e fakalalalaka moe kau atu ‘a e kakai fefiné ki he ngaahi ngāue faitu’utu’uni moe ngaahi lakanga fakatakí ‘i Tonga. ‘Oku kau foki eni ki he fakafaingata’ia’i ‘oe feinga ‘a e kau kanititeiti fefiné ke fai poupoua ‘enau feinga filí, pea faingata’i foki ‘enau feinga ke poupoua kinautolu ‘e he kakai fefine ‘oku nau filí.² Koe ngaahi feinga kotoa pē ke fakalelei’i mo fakalahi e ngaahi faingamālie ‘o e kakai fefiné, ‘oku totonu ke fai ia mo taki ‘e kinautolu ‘oku nau ‘i he ngaahi tu’unga fakatakí mo ma’u mafai - tatau pē ‘i he sekitoa taautahá pehē ki he sekitoa fakapule’angá. Koe ngaahi feinga kotoa pe ‘oku taumu’a ia ke lava ai ‘o

² Ne ‘osi fili foki ha kakai fefine ki he Fale Alea he kuohili: *Pilinisesi Siu’ilikutapu 1975-1977; Papiloa Foliaki 1978 -1980; ‘Ofa Fusitu’a 1993-1995 pea mo Lepolo Taunisila 2005–2007. Na’e fakanofa ‘a ‘Alisi Taumoepeau koe Minisitā Lao ‘i he 2006 neongo na’e ‘ikai ke ne kau ki ha Fili. Ko ‘Eseta Fusitu’a na’e fakanofa koe Minisitā ki he Ngaahi Fakamatalá mo e Fetu’utaki ‘i he 2007 pea ko ‘Ana Taufē’ulungaki na’e fakanofa koe Minisitā Ako, Kakai Fefine moe Anga Fakafonua ‘i he pule’anga na’e palēmia ai ‘a nopele Tu’ivakanō ‘i he 2010.*

Koe ngāue 'a e International IDEA 'i he Temokalati moe Fakalakalaka 'oku poupu ia mo tokoni ki hono a'usia 'a e ngaahi taumu'a ngāue koei:

- **kaukau ange 'a e ngaahi founa ngāue moe ngaahi sino ngāue fakatemokalati; pea**
- **lelei ange 'ae ngāue ke tolonga mo tu'ulua 'a e temokalati**
  - **'i hono tokoni' 'a kinautolu 'oku nau ngāue' 'a e ngaahi sino-ngāue fakatemokalati; pea poupu' 'i mo ako' 'a e kakai fefine mo e kakai tangata ke nau lava 'o kau mo fakafongā' 'a e kakai 'i he ngaahi sino ngāue fakatemokalati; lelei' 'a e ngāue fakatemokalati fakalukufua pea mo fakapapu' 'i e fetaliu' 'aki fakatemokalati – 'aki hono ngāue' 'aki e ngaahi taukei moe 'ilo mataotao 'oku ngāue' 'aki 'i he ngaahi tapa kotoa 'o e kolopé pea mo e ngaahi felingiaki fakakaukau mo e tokoni ki he ngaahi ngāue ki he liliu 'i he ngaahi feitu' 'u moe ngaahi fonua; pea moe teke ke fakakau ma'u pē 'a e temokalati 'i he ngaahi 'asenita fakalakalaka 'a ha fonua pe feitu' 'u 'i hono ngaue' 'aki 'a e ngaahi 'ilo moe taukei 'a e IDEA 'i he ngaahi ngāue fekau' 'aki moe temokalati fakamamani lahi pēhē ki he fakafeitu' 'u pea ke fakatefito e ngaahi ngāue ni 'i he ngaahi taukei moe 'ilo ki he anga 'oe tūkunga 'o e fonua takitaha.**

INTERNATIONAL IDEA
Strömsborg
SE-103 34 Stockholm
Sweden
Tel: +46 8 698 37 00
Fax: +46 8 20 24 22
Email: info@idea.int
Website: www.idea.int
Facebook.com/InternationalIDEA
Twitter@Int_IDEA

holoki 'a e ngaahi 'ā vahevahe fakasosiale mo fakafonua 'oku ne ta'ota'ofi 'a e kakai fefine. 'Oku faka'ilonga lelei mo fakalotolahi 'a e ngaahi ngāue 'oku fakahoko 'ehe pule'angā 'o fakataumu'a ke fakalaka, fakalahi mo poupu' 'i 'a e kau 'ae kakai fefine 'i he ngaahi ngāue fakapolitikalé moe fakatakā 'i he ngaahi tapa kehekehe – fakafonua, fakavahe pēhē foki ki he fakakolo.

Fakama'opo'opo

Makatu'unga 'i he ngaahi liliu fakapolitikale mo fakakonisitūtone koia kuo fakahokó 'oku malava leva 'e he kakai 'o Tongá ke nau fili honau kau taki fakapolitikalé ke fakafongā' 'i kinautolu, fa'u e ngaahi laó pea mo tokanga' 'i e ngaahi ngāue kotoa 'a e fonua, 'a ia koe pule'angā 'oku taliui ki he kakai, he koe fili Fale Alea kotoa pe koe taimi fakama'opo'opo ia 'e he kakai 'a e taliui 'a e pule'anga koiá. 'I he fili 'o e 2010, na'e mahino mei ai 'a e ngaahi me'a mahu'inga ke fakatokanga' 'i mo fai ha ngāue kiai 'ae kau taki fakapolitikalé. 'Uluakí, koe hokohoko atu ai pe koei 'a e 'ikai ha fakafongā fefine 'i Fale Aleá, 'oku 'i ai leva e fiema'u ke fakalelei' 'i e ngaahi founa mo fakafaingamālie' 'i ke kau atu 'a e kakai fefine ki he ngaahi ngāue fakapolitikalé. Uá, 'oku fakafuofua koe pēseti 'e 60 'o e ngaahi filí fakakātoa 'i he fili 'o e 2010 moe 2014 na'e ma'u ia 'e he kau kaniteiti na'e 'ikai ke nau ikuna he ngaahi vāhenga filí. 'Oku totonu nai ke fai ha tokanga ki heni? 'E malava nai ke toe fakalelei' 'i e founa filí koe'uhí ke 'aonga e fili 'a e tokolahi e kakai 'oku nau filí – he koe pēseti ma'olunga 'oe filí fakakātoa (fakafuofua ki he pēseti 'e 60 'oe filí) 'oku 'ikai ke fakafongā' 'i ia 'i Fale Alea he koe fili ia ki he kau kaniteiti na'e 'ikai ke nau ikuna. Tolú, koe tokolahi koia 'a e kau fakafongā fo'u he fili 'oe 2010 moe 2014 'oku mahino mai koe tokolahi 'o e kau fakafongā Fale Aleá 'oku 'ikai ke 'i ai ha'anau taukei pē 'ilo ki he ngāue fakaFale Aleá ka koe taimi pepepengesi foki eni he ko toki 'osi 'a e fakahoko 'o e ngaahi liliu fakapolitikalé. Ko e faka'osi, 'oku 'ikai ke lahi ha ngaahi taumu'a ngāue mo fokotu'utu'u kehekehe, 'oku tuku mai ke fakakaukau mo tu'unga mei ai 'a e fili 'ae tokotaha filí he taimi fili Fale Aleá, koe'uhí he 'oku tokolahi ange 'a e kau kaniteiti tau'atāina ia 'i he ngaahi paati fakapolitikalé. Koe hoko atu ki he kaha'ú mo hono 'unuaki 'o e ngāue fakapolitikalé, 'oku mahu'inga 'aupito ke 'i ai ha fakafongā 'o e ngaahi tafa'aki kotoa 'oku 'i ai 'enau tokanga pe kaunga ki he fa'unga 'o e fonua, kau ai 'a e kakai fefine, kae lava ke a'usia 'a e ngaahi taumu'a 'o e liliu.

Ngaahi Fokotu'u

- Fokotu'u ha founa ngāue ke ne poupu' 'i ke fakalahi ke lahi ange 'a e kau atu 'a e kakai fefine ki he ngaahi ngāue 'oku faitu'utu'uni, 'i he tafa'aki kotoa, pea ke poupu foki ki he ngaahi fokotu'utu'u ngāue ke fakafepaki' 'i 'aki 'a e ngaahi 'ulungaanga 'oku ne fakalotosi' 'i mo ta'ofi 'a e kakai fefine mei he'enua kau 'i he ngaahi ngāue fakapolitikalé.
- Vakai' 'i 'a e ngaahi fa'unga 'oe founa fili Fale Alea ko'e 'oku si'isi' ai 'a e mole maumau 'a e ngaahi filí, koe'uhí koe kongā lahi 'oe filí fakakātoa (meimei pēseti 'e 60) na'e ma'u ia 'e he kau kaniteiti na'e 'ikai ke nau ikuna.
- Poupu' 'i 'a e ngaahi polokalama ako ma'a e kakai te nau filí 'o fakatumu'a ke tokoni' 'i kinautolu ke nau fakapapu' 'i 'a e kaniteiti te nau fili.

Ngaahi Ma'unga Fakamatala

Campbell, Ian C., *Tonga's Way to Democracy* (Christchurch: Herodotus Press, 2011)
Powles, Guy, *Political and Constitutional Reform Opens the Door: The Kingdom of Tonga's Path to Democracy* (Suva: USP Press, 2013)

Tonga Electoral Commission, *Final Results for Tongatapu 1-10, 'Eua 11, Ha'apai 12-13, Vava'u 14-16 and Ongo Niua 17 2014-2018 General Election* (Nuku'alofa: Tonga Electoral Commission, 2014)